

Meissner, Andrzej

Polskie podręczniki do historii wychowania

Rozprawy z Dziejów Oświaty 32, 155-167

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ MEISSNER

POLSKIE PODRĘCZNIKI DO HISTORII WYCHOWANIA

Historia wychowania jako dyscyplina naukowa zaczęła się wyodrębnić w XIX w., chociaż — jak stwierdza H. Barycz w pracy pt. *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury w Polsce* (Kraków 1949) — jej genezy należy doszukiwać się we wcześniejszych epokach. Aby nie powtarzać tego, co już na ten temat napisano, przypomnijmy, że krystalizowanie się historii wychowania wiązało się w znacznym stopniu z rozwojem nauk historycznych, które swym zasięgiem zaczęły również obejmować dziedzinę oświaty. Jak stwierdza S. Łempicki, rozwój tej nauki dokonywał się początkowo dzięki wytrwałej pracy jednostek torujących drogę nowemu pokoleniu historyków wychowania. Już w połowie XIX w. można odnotować pierwsze osiągnięcia w tej dziedzinie. Należy do nich zaliczyć opublikowanie przez B. Trentowskiego pracy pt. *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży* (t. I—II, Poznań 1842). Epika, która jest jedną z trzech części *Chowanny*, była pierwszą próbą syntetycznego opracowania dziejów oświaty w literaturze polskiej. Nie była to wszakże tylko historia szkolnictwa, lecz przede wszystkim ogólna refleksja nad edukacją ludzkości ukazaną w rozwoju dziejowym. Obok powszechnych dziejów wychowania zostały również uwzględnione dzieje oświaty w Polsce. I jakkolwiek książka nie jest wolna od wielu błędów, można ją również uznać za pierwszą próbę ukazania polskich tradycji wychowawczych. Już w kilka lat później ukazała się *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*, opracowana przez J. Łukaszewicza. To 4-tomowe dzieło o charakterze wybitnie źródłowym zawierało historię szkolnictwa polskiego od czasów najdawniejszych aż po Komisję Edukacji Narodowej¹.

Oba opracowania nie były wprawdzie podręcznikami do historii wychowania przeznaczonymi dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego,

¹ Ocenę pracy J. Łukaszewicza przeprowadził S. Kot w pracy: *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej*, t. VIII, Warszawa 1913.

lecz wykorzystywane były przez nauczycieli jako podstawowe źródło wiedzy o przeszłości polskiego szkolnictwa.

Druga połowa XIX w. przynosi wzrost zainteresowań dziejami oświaty, zwłaszcza na terenie Galicji². Tutaj to pojawia się grono badaczy dziejów oświaty, wśród których znajdujemy przedstawicieli nauk historycznych (np. J. Szujski), filologicznych (np. K. Morawski) czy też pedagogicznych (np. A. Danysz). Powoli zaczynają się wyodrębniać pierwsi profesjonalści w dziedzinie historii wychowania, do których przede wszystkim należał A. Karbowski — pierwszy docent historii wychowania w Uniwersytecie Jagiellońskim (1905)³. Tuż przed I wojną światową możemy już mówić o grupie historyków wychowania, do których należeli: S. Kot, S. Łempicki, Z. Kukulski, S. Tync. Żywe zainteresowania historią oświaty przejawiali też nauczyciele gimnazjalni, jak również seminarjów nauczycielskich, np. B. A. Baranowski, T. Bizoń, J. Leniek, A. Łuczkiwicz, F. Majchrowicz czy W. Seredynski.

W związku z narastającym dorobkiem badawczym pojawiła się potrzeba opracowania zarysu historii oświaty, tym bardziej że dyscyplina ta znalazła się w programie zakładów kształcenia nauczycieli jako jeden z elementów wykształcenia pedagogicznego. Historia pedagogii lub pedagogiki, jak wówczas nazywano historię wychowania, pojawiła się przede wszystkim w galicyjskich seminariach nauczycielskich w 1871 r.⁴ W seminariach nauczycielskich zaboru pruskiego i rosyjskiego natomiast historia wychowania albo w ogóle nie występowała, albo uwzględniana była w bardzo ograniczonym zakresie⁵. W zaborze pruskim korzystano głównie z bogatej już literatury niemieckiej. Warto przypomnieć, że właśnie w Niemczech opublikowano najwięcej opracowań poświęconych dziejom oświaty w Europie, by wymienić tylko jedną z wcześniejszych prac wydaną przez K. Schmidta pt. *Geschichte der Pädagogik* (Göthen 1867—1890).

Celem nauczania w galicyjskich seminariach nauczycielskich było zaznajomienie kandydatów w sposób możliwie przystępny z najwybitniejszymi przedstawicielami myśli pedagogicznej oraz z najważniejszymi osiągnięciami szkolnictwa ludowego, ze szczególnym uwzględnieniem

² Rozprawy te szerzej omawiają między innymi: H. Barycz, *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury w Polsce*, Kraków 1949; J. Hulewicz, *Działalność wydawnicza Akademii Umiejętności w Krakowie w zakresie historii literatury polskiej oraz historii oświaty, szkolnictwa w Polsce w latach 1873—1918*, „Pamiętnik Literacki”, 1960, t. 51.

³ Problem kształcenia nauczycieli w Galicji omawia Cz. Majorek, *System kształcenia nauczycieli szkół ludowych w Galicji doby autonomicznej (1871—1914)*, Wrocław 1971.

⁴ Zob. *Polski słownik biograficzny*, t. XII, Wrocław 1966—1967.

⁵ Por. S. Truchim, *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815—1915*, t. I—II, Łódź 1967—1968; R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864—1914*, Lublin 1982.

Austrii i kraju rodzinnego⁶. Pierwszy podręcznik do historii wychowania został napisany przez Antoniego Łuczkiwicza — dyrektora Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego we Lwowie — nosił tytuł *Szkolnictwo na podstawie historycznego rozwoju i zasad wychowania podług planu przepisanego dla seminariów nauczycielskich* (Lwów 1872). Opracowany w bardzo krótkim czasie, bo zaledwie w ciągu jednego roku, obejmował całość wiedzy pedagogicznej i składał się z trzech części (cz. I — elementy pedagogiki ogólnej, psychologia; cz. II — historia wychowania; cz. III — organizacja szkolnictwa i zarys metodyki nauczania poszczególnych przedmiotów). Część historyczna obejmowała 79 stron i dostosowana była do programu nauczania. Podręcznik wzorowany był na opracowaniach niemieckich, częściowo na pracach B. Trentowskiego i J. Łukaszewicza. Autor wykorzystał nadto jeden z pierwszych podręczników do pedagogiki wydany przez E. Hückla pt. *Zarys pedagogiki* (Drohobycz 1868), w którym znajdował się krótki rozdział o dziejach szkolnictwa w XVII i XVIII w.

Pierwszym podręcznikiem do historii wychowania w pełnym tego słowa znaczeniu był dopiero *Rys dziejów wychowania w biografjach i szkicach ze szczególnym uwzględnieniem szkoły ludowej w Austrii i w Polsce dla użytku seminariów nauczycielskich polskich* (Tarnów 1891), autorstwa W. Seredyńskiego. Był on w pełni przygotowany do podjęcia tego zadania. Posiadał wieloletnią praktykę nauczycielską zdobytą w zakładach kształcenia nauczycieli (Kraków, Tarnów). U progu autonomii włączył się do dyskusji nad reformą szkolnictwa publikując w 1866 r. *Kilka myśli dotyczących przyszłego urządzenia zakładu nauczycielskiego szkół ludowych*, a dwa lata później wydał *Pedagogikę polską w zarysie*⁷. Po utworzeniu Akademii Umiejętności został sekretarzem Komisji do Dziejów Literatury i Oświaty, co jeszcze bardziej zbliżyło go do problematyki badań historyczno-pedagogicznych. Omawiany podręcznik do historii wychowania znacznie rozszerzał treści nauczania w porównaniu z obowiązującym dotąd opracowaniem A. Łuczkiwicza. Autor wprawdzie wzorował się na literaturze niemieckiej (K. Schmidt, L. Kellner), lecz jednocześnie starał się poszerzyć część poświęconą oświacie w Polsce i w tym celu sięgnął do publikacji polskich, a także do tekstów źródłowych⁸. Fakt, iż podręcznik wydał w 100-letnią rocznicę Konstytucji

⁶ W 3-letnich seminariach nauczycielskich historia wychowania występowała na kursie II, w 4-letnich zaś na kursie IV — w wymiarze 9 godz. tygodniowo (w sem. utrakwistycznych 8 godz. tygodniowo).

⁷ Podręcznik ten omawia Cz. Majorek, *O pierwszym polskim podręczniku pedagogiki w Galicji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Wydział Humanistyczny. Pedagogika, Historia Wychowania”, 1980, nr 10.

⁸ K. Schmidt, *Geschichte der Pädagogik in weltgeschichtlicher Entwicklung und in organischer Zusammenhänge mit dem Culturleben der Völker*, Götten 1867—1890; L. Kellner, *Erziehungsgeschichte in Skizzen und Bildern, mit vorwiegender Rücksicht auf das Volksschulwesen*, Essen 1862.

3 maja, świadczy o próbie nawiązania do polskiej tradycji wychowawczej i wydobycia tych wartości, które miały istotne znaczenie dla kształtowania się świadomości narodowej przyszłych nauczycieli. Nieprzypadkowo zatem umieścił w książce następujące motto wzięte z twórczości Krasńskiego: „zmarłychwstanieś nie ze snu jak wprzódy, ale z pracy wieków [podkreślenie — A.M.] i staniesz się wolnym synem niebios”.

Trzecim podręcznikiem dostosowanym do programu seminariów nauczycielskich była *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich* Franciszka Majchrowicza (wyd. 1 — Drohobycz 1901, wyd. 2 — Lwów 1907). F. Majchrowicz wprawdzie nie był związany z kształceniem nauczycieli, lecz żywo interesował się problematyką oświatową, czego wyrazem były liczne rozprawy o przedstawicielach rodzimej myśli pedagogicznej⁹. Dostrzegał też walory historii wychowania w kształtowaniu osobowości nauczycieli. Na łamach „Szkola” dowodził, że historia wychowania kształci refleksję pedagogiczną, wdraża do samokształcenia, a przede wszystkim umożliwia poznanie rodzimej tradycji wychowawczej¹⁰. We wstępie do podręcznika określił istotę historii wychowania, którą podzielił na dwie części: historię pedagogiki teoretycznej i dzieje pedagogiki praktycznej. Pierwsza omawia rozwój poglądów na cele i środki wychowania; druga — jest historią instytucji oświatowych. Dzieje teorii pedagogicznych i instytucji szkolnych nie stanowią w podręczniku spójnej całości. Autor ograniczył się przede wszystkim do opisu zjawisk pedagogicznych, co zresztą było zgodne z ówczesnym sposobem ujmowania dziejów. Podręcznik F. Majchrowicza został oparty głównie na literaturze zagranicznej (G. Compayré, L. Kellner, K. A. Schmid, T. Ziegler)¹¹. Całość została opracowana bardzo starannie; podręcznik posiadał bogaty wykaz literatury, indeksy, po raz pierwszy też zostały zastosowane ilustracje, co znacznie podniosło wartość dydaktyczną publikacji. Mimo to książkę tę skrytykował A. Karbowski, który wytknął autorowi szereg błędów i nieściśłości merytorycznych i słabe wykorzystanie polskiej literatury historycznej¹².

⁹ F. Majchrowicz opublikował między innymi: *Czacki i jego poglądy na sprawy wychowawcze*, Lwów 1894; *Józef Korzeniowski, jako pedagog*, Lwów 1897; *Stanisław Jachowicz jego życie i działalność*, Lwów 1896.

¹⁰ F. Majchrowicz, *Historia pedagogii w seminariach nauczycielskich*, „Szkola”, 1898, nr 6.

¹¹ L. Kellner, *Kurze Geschichte der Erziehung und des Unterrichtes mit vorwaltender Rücksicht auf das Volksschulwesen*, Freiburg 1890; *Geschichte der Erziehung von Anfang bis auf unsere Zeit*, bearbeitet in Gemeinschaft mit einer Anzahl von Gelehrten und Schulmänner von K. A. Schmid, fortgesetzt von G. Schmid, Stuttgart 1884—1902; T. Ziegler, *Geschichte der Pädagogik mit besonderer Rücksicht auf das höhere Unterrichtswesen*, München 1895.

¹² A. Karbowski, *Franciszek Majchrowicz, Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich*, Drohobycz 1901, „Muzeum”, 1903.

Tuż przed I wojną światową ukazała się z kolei *Historia wychowania ze źródeł czerpana. Podręcznik pedagogiczny dla użytku seminariów nauczycielskich, nauczycieli i ludzi zajmujących się wychowaniem*, opracowana przez Franciszka Bizonia. W odróżnieniu od dotychczas opublikowanych prac był to wybór tekstów źródłowych uwzględniający najcenniejsze dzieła polskiej i obcej literatury pedagogicznej. Książka F. Bizonia miała zatem charakter pionierski, torowała drogę późniejszym opracowaniom w tej dziedzinie.

Omówione pokrótce podręczniki nie wyczerpują wszystkich tego typu wydawnictw. Ze względu na ograniczoność miejsca należy przynajmniej wymienić pozostałe pozycje. Były to S. Zarańskiego *Nowy organ dydaktyki według metody Bacona* (Kraków 1882)¹³, M. Bielskiej *Historia pedagogii* (wyd. 1 — Lwów 1890, wyd. 2 — Gródek 1899)¹⁴, K. Królińskiego *Zwięzły podręcznik historii pedagogii* (Lwów 1907)¹⁵, ks. W. Gadowskiego *Z historii pedagogii. Czasy od początku chrześcijaństwa do końca średniowiecza* (Kraków 1889)¹⁶. Publikacje te nie były podręcznikami w ścisłym tego słowa znaczeniu i adresowane były raczej do szerszego ogółu czytelników, głównie do nauczycieli.

Wszystkie podręczniki funkcjonujące w okresie autonomii galicyjskiej wzorowane były w zasadzie na podręcznikach niemieckich, co wynikało z faktu, iż Galicja należała do niemieckiego obszaru językowego, a ponadto literatura historyczno-pedagogiczna była tu najbogatsza. Nic więc dziwnego, że podręczniki do historii wychowania były do siebie podobne tak pod względem struktury, jak sposobu ujmowania treści. We wszystkich podręcznikach spotykamy się z podobną periodyzacją dziejów oświaty. Autorzy wyróżniają na ogół dwa wielkie okresy: przed wprowadzeniem chrześcijaństwa i chrześcijański. Większość prac koncentrowała się na dziejach oświaty powszechnej, ze szczególnym uwzględnieniem pedagogiki niemieckiej. Równocześnie jednak obserwujemy nieśmiałe próby szerszego ujęcia rodzimych dziejów oświaty, zwłaszcza Komisji Edukacji Narodowej. W sumie prace te rażą dziś schematycznością ujęć, brakiem powiązania dziejów wychowania z warunkami społeczno-politycznymi danej epoki. Mimo wszelkich uwag krytycznych należy podkreślić, że były to podręczniki polskie, umożliwiające kształcenie polskich nauczycieli.

¹³ Pracę tę analizuje A. Kliś, *Myśl pedagogiczna Stanisława Zarańskiego*, Kraków 1896.

¹⁴ M. Bielska kierowała 4-klasową szkołą żeńską we Lwowie, przy której funkcjonował kurs freblowski. Podręcznik opracowany przez M. Bielską wykorzystywany był na kursie freblowskim.

¹⁵ Książka K. Królińskiego przeznaczona była dla nauczycieli i nie wносиła nowych elementów do tego typu wydawnictw, rec. „Muzeum”, 1907.

¹⁶ Ks. W. Gadowski był katechetą w seminarium męskim w Tarnowie. Podręcznik uwzględniał przede wszystkim rolę Kościoła w rozwoju oświaty. Dalsze części nie ukazały się.

Rozważania metodologiczne nad podręcznikami do historii wychowania zostały w zasadzie podjęte w okresie międzywojennym. Jednym z pierwszych autorów wypowiadających się na te tematy był A. Pestalozza. W pracy pt. *Aufgabe der Geschichte der Pädagogik* (Langelzalza 1917) wymienia takie sposoby ujmowania treści historyczno-pedagogicznych, jak dyskursywną i intuitywną, opisową. Pierwszy sposób zajmuje się rozwojem myśli pedagogicznej oraz sposobami jej realizacji w powiązaniu z historią kultury; drugi — nastawiony jest na opis instytucji oświatowych. Z podobnymi poglądami spotykamy się u J. Dolcha¹⁷. Nie wdając się w bliższą analizę tych poglądów należy stwierdzić, że przenikały one na grunt Polski przynosząc w efekcie zmianę koncepcji podręcznika do dziejów oświaty. W podręcznikach wznawianych lub wydanych bezpośrednio po I wojnie światowej dominował jeszcze opisowy sposób prezentowania dziejów wychowania. Do grupy tej możemy zaliczyć trzy wznowienia *Historii pedagogii* F. Majchrowicza (wyd. 3 — Lwów 1920; wyd. 4 — Warszawa 1922; wyd. 5 — Warszawa 1924)¹⁸ oraz nowe opracowania, których autorami byli: M. Janik (Warszawa 1917), ks. J. Peche (Warszawa 1918), A. J. Rzepecki (Lwów 1921), J. S. Blaike (Lwów 1925), E. Sokołowski (Warszawa 1927), J. Mariański i B. Górka (b.r.)¹⁹.

Wielką rolę w kształtowaniu się koncepcji podręcznika do historii wychowania w Polsce odegrał dopiero Stanisław Kot. Wyszedł on z założenia, że historia wychowania jest częścią szeroko rozumianych dziejów kultury i dlatego nie może być rozpatrywana w sposób autonomiczny, bez powiązania z całokształtem zjawisk kulturowych. Historia wychowania nie może zatem ograniczać się do samego opisu urządzeń, czynności wychowawczych i teorii pedagogicznych, lecz musi jednocześnie, a może przede wszystkim, wyjaśniać zjawiska pedagogiczne poprzez ukazywanie związków tych zjawisk z życiem społecznym, ekonomicznym i kulturalnym danej epoki. Pisał o tym S. Kot w sposób następujący: „sam opis

¹⁷ Poglądy te omawiam za: S. Tync, *Rola historii wychowania w podnoszeniu kultury pedagogicznej nauczycieli*, [W:] *Pedagogika na usługach szkoły*, pod red. F. Korniszewskiego, Warszawa 1964.

¹⁸ F. Majchrowicz, *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich i nauki prywatnej*, t. I—II, wyd. 3 — Lwów 1920; tenże, *Historia pedagogii ze szczególnym uwzględnieniem dziejów wychowania i szkół w Polsce*, wyd. 4 — Warszawa 1922, wyd. 5 — Warszawa 1924.

¹⁹ M. Janik, *Dzieje szkolnictwa polskiego z rzutem oka na jego przyszłość*, wyd. 1 — Warszawa 1917, wyd. 2 — Częstochowa 1924; ks. T. J. Peche, *Pedagogika*, wyd. 1 — Warszawa 1918, wyd. 2 — Warszawa 1922; A. J. Rzepecki, *Skrót historii wychowania*, wyd. 1 — Lwów 1921, wyd. 2 — Lwów 1925; J. S. Blaike, *Historia wychowania. Repetytorium przedegzaminowe (na podstawie dzieła prof. S. Kota)*, Lwów 1925; E. Sokołowski, *Skrót historii pedagogiki według najnowszych podręczników szkolnych*, Warszawa 1927; J. Mariański, *Zarys historii wychowania*, Warszawa b.r.; B. Górka, *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy*, Lwów b.r.

tej praktyki i teorii bez uchwycenia związku z życiem nie jest wystarczający, gdyż nie odsłania istotnych sprężyn pracy wychowawczej. Dopiero gdy się ustali tę zależność, okaże się, że sposób wychowania w każdej epoce stanowi pewną uzasadnioną całość, że wszystkie jego szczegóły zdążają do pewnego celu, słowem — odkryje się system pedagogiczny epoki”²⁰. Wychodząc z tych przesłanek Kot opracował koncepcję podręcznika znacznie różniącego się od dotychczas wydanych. Była to *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy*, której pierwsze wydanie ukazało się w Krakowie w 1924 r., drugie zaś, 2-tomowe — we Lwowie w 1934 r. Równocześnie S. Kot przygotował skróconą wersję *Historii wychowania* pt. *Dzieje wychowania. Podręcznik dla seminariów nauczycielskich* (wyd. 1 — Warszawa 1926, wyd. 2 — Warszawa 1928, wyd. 3 — Warszawa 1931). W latach trzydziestych ukazała się trzecia wersja, jeszcze bardziej skrócona, pt. *Zarys dziejów wychowania jako funkcji społecznej*, zamieszczona w *Encyklopedii wychowania*, a następnie wydana jako oddzielna broszura. Z kolei w latach 1929—1930 ukazały się 2-tomowe *Zródła do historii wychowania*, będące wyborem najbardziej charakterystycznych tekstów źródłowych. Wszystkie wymienione podręczniki napisane zostały w sposób syntetyczny, bez obciążania czytelnika szczegółowymi faktami. Historia oświaty w Polsce nie była w tych podręcznikach częścią samą w sobie, lecz ukazana została na tle powszechnych dziejów oświaty, opracowanych na podstawie literatury zagranicznej (P. Barth, F. Paulsen, T. Ziegler, G. Compayré)²¹. Warto podkreślić, że wiele rozdziałów *Historii wychowania* ma charakter oryginalny, oparte były na wieloletnich badaniach źródłowych prowadzonych przez autora np. nad szkolnictwem w Małopolsce, szkolnictwem innowierczym, Komisją Edukacji itp. Autorowi udało się ukazać przełomowe okresy w rozwoju szkolnictwa, a także wydobyć te wartości, które wywarły wpływ na kształt współczesnej oświaty. Uzupełnieniem podręcznika były wspomniane wcześniej *Zródła* wraz z *albumem ilustracji*. S. Kot uzasadniając rolę tekstów źródłowych w kształceniu pedagogicznym tak pisał: „studia teoretyczne z pedagogiki są zawsze zbyt suche i za mało żywe; oparte o rzeczywistość historyczną, z której wyrosły, nabierają barwy i życia, pociągają nas i przekonywują”²². Podręczniki S. Kota podniosły niewątpliwie rangę historii wychowania jako dyscypliny naukowej, ułatwiły walkę o wprowadzenie jej do programu uniwersyteckiego kształcenia²³. Ode-

²⁰ S. Kot, *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy*, Warszawa 1924, s. 7.

²¹ P. Barth, *Geschichte der Erziehung in soziologische und geistesgeschichtlicher Beleuchtung*, wyd. 3, Lipsk 1920; F. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universität vom Ausgang des Mittelalters*, wyd. 3, Lipsk 1919—1921; T. Ziegler, *Geschichte der Pädagogik*, wyd. 4, Monachium 1917; G. Compayré, *Histoire de la pédagogie*, Paris 1884.

²² S. Kot, *Zródła do historii wychowania*, t. I, Warszawa 1929, s. V.

²³ O sprawach tych pisał J. Hulewicz, *Niewyzyskana rola historii wychowania we współczesnym społeczeństwie polskim*, „Chowanna”, 1931, nr 1.

grały też kapitalną rolę w procesie kształcenia kadr nauczycielskich w seminariach, pedagogiach i różnych formach dokształcania czynnych nauczycieli. Ponadto wykorzystywane były w kształceniu nauczycieli na poziomie wyższym²⁴. Korzystanie z podręczników Kota wymagało oczywiście merytorycznego przygotowania, dojrzałości intelektualnej, umiejętnego dozowania treści. Wszystkie wersje podręcznika zostały przyjęte bardzo pozytywnie przez historyków wychowania i rzeszę nauczycielskie. Na łamach czasopism pedagogicznych zabrała głos większość historyków wychowania. Recenzje swe zamieścili: S. Truchim, S. Łempicki, H. Radlińska, J. Hulewicz, A. Brückner, I. Moszczeńska, W. Bobkowska. Ukazały się też głosy polemiczne, opublikowane przez ks. W. Gadowskiego i ks. S. Podoleńskiego. Recenzenci dostrzegli wprawdzie walory podręcznika, lecz jednocześnie zarzucali autorowi pomniejszanie roli Kościoła katolickiego w rozwoju oświaty. W związku z tym, dowodził ks. Gadowski, należy na razie podręcznik wycofać, autora zaś skłonić do dokonania potrzebnych uzupełnień²⁵.

Po II wojnie światowej dyskusje nad historią wychowania odżyły z nową siłą. O stanie badań i perspektywach jej rozwoju wypowiadał się dwukrotnie H. Barycz. O roli historii wychowania w kształceniu kadr pedagogicznych pisali natomiast B. Suchodolski, S. Truchim, K. Mrozowska i S. Michalski²⁶. Wszyscy autorzy wyrażali swój niepokój, że historię wychowania systematycznie się ogranicza w zakładach nauczycielskich, że nie docenia się jej roli w kształtowaniu kultury pedagogicznej. Sprawy te były również przedmiotem obrad historyków oświaty, którzy spotkali się w 1971 r. z inicjatywy Redakcji „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”. Jak wynika z toczącej się dyskusji, historia wychowania nie była wyraźnie umiejscowiona w systemie kształcenia pedagogicznego. W liceach pedagogicznych występowała łącznie z pedagogiką i dopiero od 1961 r. została wprowadzona jako oddzielny przedmiot w klasach III—V. W studiach nauczycielskich występowała łącznie z pedagogiką, przy czym można było na ten przedmiot przeznaczyć jedną godzinę tygodniowo przez 2 semestry. Z kolei w WSN historia wychowania została zupełnie wyeliminowana. Ten sam los spotkał historię oświaty w wyż-

²⁴ *Ibidem*; K. Mrozowska, *Rola historii wychowania w kształceniu pedagogicznym. Przeszłość, stan obecny i postulaty*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 1971, t. 12.

²⁵ W. Gadowski, *Historia wychowania St. Kota*, wyd. 1 — Warszawa 1924, „Przyjaciel Szkoły”, 1925, nr 15 i 16; S. Podoleński, *S. Kot, Historia wychowania. Zarys podręcznikowy*, Warszawa 1924, „Przegląd Powszechny”, 1924, t. 163.

²⁶ B. Suchodolski, *O nowy typ historii wychowania*, „Nowa Szkoła”, 1948, nr 5; S. Tync, *Rola historii wychowania...*; K. Mrozowska, *Historia oświaty i wychowania w Polsce w latach 1918—1978. Przeszłość, stan obecny i perspektywy*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1979, nr 3; S. Michalski, *Miejsce historii wychowania w systemie nauk pedagogicznych*, „Prace Komisji Pedagogiki i Psychologii Byd. Tow. Nauk.”, Bydgoszcz 1981, nr 9.

szych szkołach pedagogicznych. Podobną sytuację obserwujemy na studiach uniwersyteckich, gdzie w ramach tzw. elementów nauk pedagogicznych, mocno przeładowanych, nie było już miejsca na historię oświaty. Kształcenie historyczno-pedagogiczne zostało uwzględnione dopiero na studiach typu pedagogicznego, ale i tutaj ulegało stopniowej redukcji.

Brak stabilizacji systemu kształcenia nauczycieli w powojennej Polsce, a także niedocenywanie historii wychowania w kształceniu nauczycieli w istotny sposób wpłynęło na koncepcję powojennych podręczników do historii wychowania.

Bezpośrednio po wojnie nauczyciele mieli do dyspozycji *Historię wychowania* S. Kota. Podręcznik ten nie był dostosowany do poziomu liceów pedagogicznych, wykorzystywany był natomiast w kształceniu uniwersyteckim i właściwie w wielu swoich partiach służy do dnia dzisiejszego. Ponieważ w pierwszym dziesięcioleciu (1945—1955) nie opracowano nowego podręcznika, H. Barycz i J. Hulewicz podjęli, po przełomie październikowym 1956 r., próbę ponownego wydania w Ossolineum *Historii wychowania* Kota. Jeszcze w 1964 r. o realizację tego postulatu nawoływał bezskutecznie S. Tync. Tymczasem zdaniem władz oświatowych podręcznik Kota nie spełniał wymagań stawianych przez metodologię marksistowską. W ujęciu marksizmu historia wychowania powinna interpretować zjawiska pedagogiczne w kontekście czynników społeczno-ekonomicznych, które uznawane były za źródło wszelkich przemian. Historia wychowania — zdaniem S. Wołoszyna — ma szukać „określonych prawidłowości historycznego rozwoju szkolnictwa i oświaty w powiązaniu z rozwojem sił produkcyjnych i etapami walki klasowej [...]”²⁷ W sytuacji, kiedy wydanie *Historii wychowania* S. Kota zostało ostatecznie zaniechane, opracowaniem nowego podręcznika zajął się S. Wołoszyn. Pierwszym zarysem historii wychowania była praca pt. *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki*, zamieszczona w wydawnictwie zbiorowym pt. *Elementy nauk pedagogicznych* (Warszawa 1955). Kolejna wersja tego opracowania znalazła się w *Zarysie pedagogiki*, pod red. B. Suchodolskiego (wyd. 1 — Warszawa 1958; wyd. 2 — Warszawa 1962; wyd. 3 — Warszawa 1964). Podręcznikiem adresowanym do liceów pedagogicznych była dopiero *Historia wychowania, cz. I: Historia szkolnictwa* (wyd. 1 — Warszawa 1962; wyd. 2 — Warszawa 1967). Równocześnie S. Wołoszyn przygotował rozszerzoną wersję podręcznika pt. *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie* (Warszawa 1964), która mogła służyć liceom pedagogicznym i studiom nauczycielskim. Podjęta została też praca nad źródłami, które miały zastąpić 2-tomowe źródła opracowane przez S. Kota. Pierwszy wybór źródeł pt. *Pedagogika. Materiały pomocnicze dla klasy III liceum pedagogicznego. Klasowy i historyczny cha-*

²⁷ S. Wołoszyn, *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki*, [w:] *Zarys pedagogiki*, t. I, pod red. B. Suchodolskiego, Warszawa 1958, s. 44.

rakter wychowania. *Teksty źródłowe*, t. I (Warszawa 1950), opracowali I. Szaniawski, B. Suchodolski, W. Szczerba. Tom II opracował I. Szaniawski (Warszawa 1951). Z kolei w 1962 r. J. Walczyna i S. Wołoszyn przygotowali do druku *Wybór tekstów źródłowych do historii wychowania*, cz. I: *Historia szkolnictwa* (Warszawa 1962). Trzecim wreszcie tego typu podręcznikiem były obszerne 3-tomowe *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. I—III (Warszawa 1965—1966).

Przygotowując podręczniki do historii wychowania S. Wołoszyn wyszedł z założenia, że przy omawianiu poszczególnych okresów należy odwrócić stosowane dotąd proporcje. Stanisław Kot zwracał większą uwagę na okresy wcześniejsze, tymczasem dla lepszego rozumienia współczesności należy koncentrować się na oświacie XIX i XX w. Ważne jest również, aby zagadnienia ukazywać na tle porównawczym, dzięki czemu będzie można lepiej rozumieć warunki kształtowania się systemów szkolnych w poszczególnych krajach europejskich.

Dzieje wychowania S. Wołoszyna spotkały się ze zróżnicowanymi ocenami. Ograniczając się do najważniejszych wypowiedzi warto zwrócić uwagę na szczegółową analizę podręcznika przeprowadzoną przez zespół historyków PAN w osobach: Ł. Kurdybacha, J. Miąso, K. Poznański, B. Sandler²⁸. Generalnie rzecz biorąc recenzenci zarzucali autorowi, że wbrew zapowiedziom nie ukazał dziejów wychowania w powiązaniu z życiem społecznym, a zwłaszcza ze stosunkami produkcyjnymi. Krytykę podręcznika przeprowadził też J. Hulewicz — wytrawny znawca dziejów oświaty²⁹. Podkreślając pozytywne strony opracowania (dobra analiza XIX i XX w.) zwrócił jednocześnie uwagę na brak głębszej refleksji historycznej w ujmowaniu procesu dziejowego. Czytelnika — pisał J. Hulewicz — muszą razić banalne ogólniki i schematyczność ujęć. Materiał ilustracyjny dominuje nad tekstem, co z punktu widzenia metodycznego budzi poważne zastrzeżenia. Podręcznik Wołoszyna nie mógł sprostać próbie czasu i musiał być zastąpiony przez nowe opracowanie historii wychowania, tym bardziej że i przez nauczycieli przedmiotów pedagogicznych został przyjęty krytycznie.

Kolejnym podręcznikiem do dziejów oświaty i wychowania była *Historia wychowania* przygotowana przez zespół historyków polskich przy współpracy historyków radzieckich i niemieckich (NRD), pod redakcją Ł. Kurdybachy (t. I: wyd. 1 — Warszawa 1965; wyd. 2 — Warszawa 1967; t. II: wyd. 1 — Warszawa 1967; wyd. 1, rzut II — Warszawa 1968).

²⁸ Ł. Kurdybacha, J. Miąso, K. Poznański, B. Sandler, St. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, Warszawa 1964, rec., „Nowa Szkoła”, 1964, nr 7/8.

²⁹ J. Hulewicz, *Nowy podręcznik wychowania St. Wołoszyna, Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, Warszawa 1964, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1965, nr 2.

Nowa synteza dziejów oświaty została potraktowana bardzo szeroko, z uwzględnieniem najnowszych osiągnięć naukowych w tej dziedzinie. Tom I obejmuje okres od ludów pierwotnych do Rewolucji Francuskiej, tom II zaś — wiek XIX do Rewolucji Październikowej. Podręcznik został oparty na metodzie materializmu historycznego, co miało ułatwić „wykazanie klasowego charakteru wychowania w poszczególnych okresach, umożliwić ocenę wszystkich zjawisk historyczno-oświatowych z postępowych, marksistowskich pozycji [...]”³⁰ Nowe ujęcie historii wychowania przygotowane przez Ł. Kurdybachę nie zostało przyjęte w sposób jednoznaczny. Z jednej strony podkreślano bogactwo poruszonej problematyki, w tym również uwzględnienie tematów dotąd pomijanych, z drugiej — brak jednolitości w ujmowaniu treści, przeładowanie materiałem faktograficznym, co utrudniło wydobycie przewodnich linii w rozwoju oświaty. Gruntowną ocenę podręcznika przygotowali H. Barycz, M. Chamcówna i L. Hajdukiewicz, lecz nie została wydrukowana przez „Przegląd Historyczno-Oświatowy”. Dopiero w 1972 r. na zebraniu historyków wychowania zorganizowanym przez „Przegląd Historyczno-Oświatowy” przeprowadzono gruntowniejszą ocenę tego podręcznika. Między innymi J. Hulewicz powiedział: „składanka rozmaitych artykułów, ujęta rozwlekle na olbrzymiej masie stron, jaką reprezentuje podręcznik Kurdybacy, nie jest i nie może być podręcznikiem akademickim dla studentów. W moim przekonaniu — podręcznik akademicki historii wychowania winien być dziełem jednego człowieka lub dwóch, bo to tylko daje gwarancję jednolitości ujęcia”³¹. Wspomniana konferencja umożliwiła jednocześnie wymianę poglądów na temat metodologicznych i metodycznych założeń podręcznika historii wychowania. „Czy nowy podręcznik historii wychowania — zapytywał J. Miąso — ma uwzględniać przede wszystkim rozwój teorii i praktyki wychowawczej [...] czy też ma ukazywać szeroko pojęty proces wychowania człowieka”. Jednocześnie stwierdzał, że „podręcznik nie może być rejestrem wszystkich zjawisk i faktów przeszłości, lecz powinien raczej obrazować rozwój idei i tendencji, które znamionowały rzeczywisty postęp lub kryły w sobie załączki tego postępu w zakresie oświaty i wychowania”³². Nie miejsce tu na przedstawienie przebiegu całej dyskusji, w każdym razie postulat opracowania nowego podręcznika historii wychowania był dezaprobatą dla wszystkich powojennych opracowań.

Narada historyków wychowania wpłynęła zapewne na kształt trzeciej

³⁰ *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybacy, t. I, Warszawa 1965, s. 7.

³¹ *Dyskusja nad historią wychowania w szkołach wyższych* (głos w dyskusji), „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 4.

³² J. Miąso, *O potrzebie przygotowania nowych podręczników do historii wychowania oraz wydawnictw pomocniczych*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 4.

części podręcznika Kurdybachy obejmującego wiek XX. Ponieważ w 1972 r. zmarł Ł. Kurdybacha, pracę redakcyjną przejął J. Miąso, który w 1980 r. doprowadził do edycji *Historii wychowania wiek XX* (t. I—II, wyd. 1 — Warszawa 1980; wyd. 2 — Warszawa 1981). Wprawdzie i tym razem publikacja była dziełem wielu autorów polskich i obcych, to jednak uniknięto w niej wielu błędów popełnionych przez Ł. Kurdybachę³³. W latach osiemdziesiątych ukazał się jeszcze jeden podręcznik, napisany przez R. Wroczyńskiego, pt. *Dzieje oświaty polskiej* t. II — Warszawa 1980; t. I — Warszawa 1983. Jest to pierwsza publikacja poświęcona w całości dziejom oświaty polskiej, ujętym — tam gdzie to było potrzebne — na tle porównawczym, w kontekście głównych prądów panujących w Europie, zwłaszcza tych, które oddziaływały na nasz kraj.

Przegląd podstawowych podręczników historii wychowania opublikowanych po II wojnie światowej nie wyczerpuje ich listy. W okresie tym ukazało się wiele skryptów i opracowań przeznaczonych dla studentów studiów pedagogicznych. Autorami tych opracowań byli: P. Guz, Z. Marciniak, E. Podgórska, J. Szelejewski, T. Wieczorek oraz zespół: S. Rutkowski, W. Lisowski i Z. Doroba³⁴.

Reasumując powyższe rozważania łatwo zauważyć, że wymienione publikacje były bądź podręcznikami przeznaczonymi dla kandydatów sposobiących się do zawodu nauczycielskiego, bądź opracowaniami adresowanymi do ogółu nauczycieli. Interesujące nas podręczniki przeszły swoistą ewolucję. W pierwszym okresie (zabory) przeważały podręczniki o charakterze idiograficznym. Lata międzywojenne przyniosły w tym zakresie zasadniczy zwrot. Został wypracowany typ podręcznika dyskursywnego, wiążącego dzieje oświaty z szeroko rozumianymi dziejami kultury. W latach powojennych pojawiło się wiele podręczników uwzględniających założenia metodologii marksistowskiej. Pełna ocena wszystkich opracowań wydanych po II wojnie światowej nie jest w pełni możliwa ze względu na brak wystarczającej perspektywy historycznej. W każdym bądź razie prowadzone dyskusje nad podręcznikiem do historii wychowania świadczą o aktualności tego problemu. Należy przypuszczać, że kolejne próby opracowania podręcznika do historii wychowania będą

³³ Szczegółowe recenzje podręcznika przygotowali: J. Maternicki, „Przegląd Humanistyczny”, 1983, nr 4; S. Michalski, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1982, nr 1—2.

³⁴ P. Guz, *Zarys historii wychowania*, cz. 1, Opole 1961 (materiał powielany); Z. Marciniak, *Zarys historii wychowania*, Warszawa 1978; E. Podgórska, K. Kotłowski, *Materiały do historii wychowania*, Łódź 1956 (materiał powielany); J. Szelejewski, *Historia wychowania w zarysie* (Skrypt wykładów), Poznań 1962; T. Wieczorek, *Historia wychowania i myśli pedagogicznej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1969, wyd. 2 — Warszawa 1972; wyd. 3 — 1975; wyd. 4 — 1977; wyd. 5 — 1982; S. Rutkowski, W. Lisowski, Z. Doroba, *Wybrane zagadnienia z dziejów wychowania w Polsce*, Warszawa 1970.

musiały uwzględniać nowe tendencje w naukach historyczno-pedagogicznych, w tym koncepcję tzw. społecznej historii wychowania³⁵.

Jeżeli weźmiemy liczbową stronę podręczników, to ich statystyka przedstawia się następująco. W Galicji ukazały się 3 podręczniki oraz 4 inne zarysy historii wychowania. W okresie międzywojennym funkcjonował w zasadzie 1 podręcznik S. Kota, zrealizowany w 2 wersjach. Ponadto wydanych było 7 innych opracowań. Po II wojnie światowej dysponujemy 4 wersjami podręcznika S. Wołoszyna oraz 9 jeszcze innymi tego typu publikacjami. Do liczby tej należy dodać 4 opracowania podręczników przeznaczone dla różnych typów szkół nauczycielskich³⁶.

³⁵ Por. Cz. Majorek, *Przewyciężanie diaspory. Współczesne tendencje w rozwoju historii wychowania*, [w:] *Szanse naukowego rozwoju pedagogiki. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 4 i 5 października 1985 r.*, wybór i oprac. S. Palka, „Prace Pedagogiczne”, Kraków 1987, z. 6.

³⁶ Na potrzeby studiów wychowania przedszkolnego przeznaczony był podręcznik J. Krasuskiego, *Historia wychowania*, Warszawa 1985, oraz W. Bobrowskiej-Nowak, *Zarys dziejów wychowania przedszkolnego*, cz. 1—2, Warszawa 1978; wyd. 2, zmienione, Warszawa 1983, pod tytułem *Historia wychowania przedszkolnego*. Na potrzeby AWF dostosowany był podręcznik R. Wroczyńskiego, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 1979, wyd. 2 — 1985; tegoż, *Dzieje wychowania fizycznego i sportu. Od końca XVIII wieku do 1918*, Wrocław 1971; Dla WSR został napisany podręcznik przez T. Wieczorka, *Historia szkolnictwa rolniczego w Polsce*, wyd. 1 — Warszawa 1969; wyd. 2 — 1973; wyd. 3 — 1976; wyd. 4 — 1980; wyd. 5 — 1983.